

Η μάχη του Στάλινγκραντ: Η μάχη που άλλαξε τον ρου του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου

Η κόκκινη σημαία πάνω από το Στάλινγκραντ

Στις 20 του Φεβρουαρίου του 1943 ο στρατηγός Χάιντς Γκουντέριαν συναντήθηκε με τον Αδόλφο Χίτλερ. «Είχα να τον δω – γράφει στα απομνημονεύματά του¹ - από την αποφράδα εκείνη ημέρα της 20ής Δεκεμβρίου 1941 (σ.σ. μετά την ήττα των γερμανικών δυνάμεων στη Μόσχα, που είχε ως αποτέλεσμα ο Γκουντέριαν να πέσει σε δυσμένεια). Στους 14 μήνες που είχαν περάσει από τότε ο Χίτλερ είχε γεράσει πολύ. Το όλο παρουσιαστικό του δεν ήταν πια τόσο επιβλητικό, όπως τότε. Η ομιλία του ήταν διστακτική και το αριστερό του χέρι έτρεμε». Ο γνωστός ακροδεξιός ιστορικός συγγραφέας David Irving συμπληρώνει ότι πέρα από τα άλλα προβλήματα υγείας «ο Χίτλερ περνούσε κρίσεις βαριάς κατάθλιψης... Το Στάλινγκραντ είχε αφήσει βαθιά σημάδια μέσα του»².

Χωρίς αμφιβολία η έκβαση της Μάχης στο Στάλινγκραντ είχε αλλάξει ολόκληρη τη ροή του Β' Παγκόσμιου Πολέμου και από στρατιωτική και από πολιτική-ψυχολογική άποψη. Αλλά γιατί; Τι ήταν αυτό που είχε συμβεί;

Στόχος, ο Νότος της Σοβιετικής Ένωσης

Το καλοκαίρι του 1942 τα γερμανικά στρατεύματα εξαπέλυσαν μεγάλη επίθεση στο νότιο τομέα του ανατολικού μετώπου. Ένα τμήμα κινήθηκε προς το Στάλινγκραντ και στις 17/7/1942 έφτασε στα άκρα της πόλης κι ένα άλλο τμήμα έφτασε στον ποταμό Ντον, στην περιοχή της πόλης Ροστόβ, με κατεύθυνση τον Καύκασο.

Την επίθεση αυτή η Γερμανία τη σχεδίαζε από τα τέλη του 1941 αλλά οι σχεδιασμοί έλαβαν ολοκληρωμένη μορφή στρατιωτικού σχεδίου στις 5 του Απριλίου του 1942, όταν το γερμανικό στρατιωτικό επιτελείο εξέδωσε τη διαταγή Νο 41, βάσει της οποίας, κύριος στόχος των γερμανικών στρατευμάτων ετίθετο η συντριβή της σοβιετικής αντίστασης και η κατάληψη του μεγαλύτερου μέρους των βασικών στρατιωτικών και οικονομικών κέντρων της ΕΣΣΔ. «Πρώτα είναι απαραίτητο – έλεγε η διαταγή – να ενώσουμε όλες τις διαθέσιμες δυνάμεις για τη διεξαγωγή της βασικής επιχείρησης στο νότιο τομέα, με σκοπό να εκμηδενίσουμε τον εχθρό πέρα από τον Ντον, για να καταλάβουμε ύστερα τις πετρελαιοφόρες περιοχές στους πρόποδες του Καυκάσου και τους δρόμους μέσα στον Καύκασο»³. Για να εξασφαλιστεί η επιτυχία της επίθεσης των γερμανικών στρατευμάτων στον τομέα του Καυκάσου, το γερμανικό στρατηγείο σχεδίασε επίθεση στον τομέα του Στάλινγκραντ. Αρχικά, όμως, βάσει της προαναφερόμενης διαταγής προβλεπόταν η προέλαση των γερμανικών δυνάμεων στον Καύκασο και η περικύκλωση και συντριβή των σοβιετικών στρατιωτικών δυνάμεων κοντά στο Στάλινγκραντ. Στη συνέχεια, όμως, τον Ιούλιο του 1942, τα σχέδια αυτά τροποποιήθηκαν ώστε να συμπεριλάβουν και την κατάληψη της ίδιας της πόλης. «Την επίθεση στο Στάλινγκραντ – γράφει ο Ian Kershaw⁴ - θα αναλάμβανε η λιγότερο ισχυρή Ομάδα Στρατιών Β, η οποία αναμενόταν να συνεχίσει αργότερα κατά μήκος του Κάτω Βόλγα προς το Αστραχάν επί της Κασπίας. Αυτή η στρατηγική ήταν καθαρή παραφροσύνη».

Εφόρμηση στα χαλάσματα του Στάλινγκραντ

Κρίνοντας εκ των υστέρων – και εκ του αποτελέσματος -, μπορεί εύκολα κανείς να προβεί σε χαρακτηρισμούς τόσο για τη στρατηγική του Χίτλερ όσο και για εκείνη που ακολούθησαν οι Σοβιετικοί. Γι' αυτό ας σταθούμε σε περισσότερο αντικειμενικά στοιχεία. Βλέποντας κανείς το συσχετισμό δυνάμεων εκείνης της εποχής ανάμεσα στη Σοβιετική Ένωση και τη Γερμανία δεν μπορεί παρά να αναγνωρίσει ότι το πλεονέκτημα ήταν με το μέρος των Γερμανών. Έχοντας υπό την κατοχή της ολόκληρη την ηπειρωτική Ευρώπη, η ναζιστική Γερμανία αξιοποιούσε για τις πολεμικές της ανάγκες τα εργοστάσια της Γαλλίας, του Βελγίου, της Αυστρίας, της Τσεχοσλοβακίας, κλπ., πράγμα που σήμαινε ότι υπερτερούσε ασύγκριτα έναντι της ΕΣΣΔ. Επιπλέον, οι πόροι της για τη βαριά βιομηχανία – τη δική της και των κατεχόμενων χωρών – ήταν δύο με δυόμισι φορές περισσότεροι από εκείνους της Σοβιετικής Ένωσης. Η Γερμανία είχε διπλάσιους εργάτες στην εθνική της οικονομία απ' ό,τι η ΕΣΣΔ, χώρια που στις κατακτημένες χώρες και χώρες – δορυφόρους της εκατομμύρια εργάτες δούλευαν για την πολεμική της μηχανή. Το 1942, μάλιστα, το 1/4 της γερμανικής πολεμικής παραγωγής το έδιναν οι κατακτημένες περιοχές.

Με την επίθεσή της εναντίον της ΕΣΣΔ, και τις αρχικές της επιτυχίες, η ναζιστική Γερμανία είχε καταφέρει να θέσει υπό την κατοχή της υπερανελπτυγμένες σοβιετικές αγροτικές και βιομηχανικές περιοχές που προπολεμικά έδιναν το 71% της παραγωγής χυτοσιδήρου, το 58% του χάλυβα, το 57% του τροχαίου υλικού, το 63% του άνθρακα καθώς και τον κύριο όγκο του πολεμικού εξοπλισμού και των εφοδίων. Οι κατακτημένες σοβιετικές περιοχές, όπου ζούσε προπολεμικά το 42% του πληθυσμού της χώρας, κάλυπταν το 40% του συνολικού χώρου παραγωγής σιτηρών και το 38% της κτηνοτροφίας⁵. Όμως, παρά τις δυσκολίες στις οποίες είχε περιέλθει, η Σοβιετική Ένωση κάθε άλλο παρά υποχωρούσε στον τομέα της στρατιωτικο-οικονομικής της βάσης και του τεχνικού εξοπλισμού του στρατού της. Χάρη στις τιτάνιες προσπάθειες του σοβιετικού λαού, στο δεύτερο εξάμηνο του 1942 κατασκευάστηκαν 1,6 φορές περισσότερα πολεμικά αεροπλάνα απ' ό,τι στο πρώτο εξάμηνο. Αυξήθηκε σημαντικά η παραγωγή των καταδιωκτικών Γιακ-1, Γιακ-7 και Γιακ-9 και των αεροπλάνων καθέτου εφορμήσεως Ιλ-2. Άρχισε επίσης η μαζική παραγωγή των καταδιωκτικών Λα-5 με μεγάλα πτητικά-τεχνικά πλεονεκτήματα, αυξήθηκε η μαζική παραγωγή μεσαίων αρμάτων μάχης Τ-34 σχεδόν δύο φορές και των ελαφρών Τ-70 σχεδόν πέντε φορές. Επίσης, αυξήθηκε σημαντικά η παραγωγή πυροβόλων των 82 και 120 χιλιοστών, όλμων και αυτομάτων όπλων καθώς και η παραγωγή πολεμοφοδίων. «*Η συνεχής ενίσχυση και αύξηση της πολεμικο-οικονομικής βάσης της ΕΣΣΔ και του τεχνικού εξοπλισμού του σοβιετικού στρατού – γράφουν οι Σοβιετικοί ιστορικοί⁶- επέτρεψε στη σοβιετική διοίκηση να εφαρμόσει στις Ένοπλες Δυνάμεις μια σειρά απαραίτητα οργανωτικά μέτρα, που επέβαλλαν οι αλλαγές στον τρόπο της διεξαγωγής των πολεμικών επιχειρήσεων*».

Για την καλοκαιρινή επίθεση του 1942 προετοιμάστηκαν 5 γερμανικές στρατιές, μια ρουμανική, μια ιταλική και μία ουγγρική. Όλες μαζί αποτέλεσαν την ομάδα στρατιών «Νότος» που διαιρέθηκε σε δύο μέρη: Το «Α» και το «Β». Σύμφωνα με το σχέδιο, η ομάδα στρατιών «Α» είχε ως αποστολή της να κινηθεί νοτιότερα της «Β», να διαβεί τον κάτω ρου του ποταμού Ντον κι ένα τμήμα της να εισβάλει στον Καύκασο. Η ομάδα «Β» θα έπρεπε να διαβεί τον Ντον στο σημείο Βορονέζ – Νόβαγια Καλίτβα και προελαύνοντας προς το Νότο, στο ενδιάμεσο Ντον και Βόλγα, να φτάσει στο Στάλινγκραντ.

Στάλινγκραντ: όλη η πόλη ένα πεδίο μάχης

Πριν αρχίσει η επιχείρηση των βασικών δυνάμεων στο νοτιοδυτικό τομέα – και προς διευκόλυνσή τους – οι Γερμανοί ξεκίνησαν μικρότερες επιχειρήσεις στην Κριμαία, στην περιοχή του Χάρκοβου, στο δυτικό και στο βορειοδυτικό τομέα. Έτσι από το Μάιο άρχισαν οι επιθετικές επιχειρήσεις σε μια σειρά τομείς του σοβιετογερμανικού μετώπου από το Λένινγκραντ έως την Κριμαία. Ταυτόχρονα, το Μάιο – Ιούνιο του 1942 στο νοτιοδυτικό τομέα ο εχθρός κατάφερε να εξασφαλίσει την πρωτοβουλία, να μειώσει την έκταση του μετώπου του και να καταλάβει πιο ευνοϊκές θέσεις για την επόμενη φάση της πολεμικής του εξόρμησης. Η ήττα των σοβιετικών στρατευμάτων στη χερσόνησο Κερτς και νοτιοδυτικά από το Χάρκοβο, η υποχώρησή τους στον τομέα του Βολτσάνσκ και του Κουπιάνσκ χειροτέρευσε κατά πολύ την κατάσταση σε όλη τη νότια πτέρυγα του μετώπου και ο Κόκκινος Στρατός ξαναπέρασε στο στάδιο των αμυντικών ενεργειών.

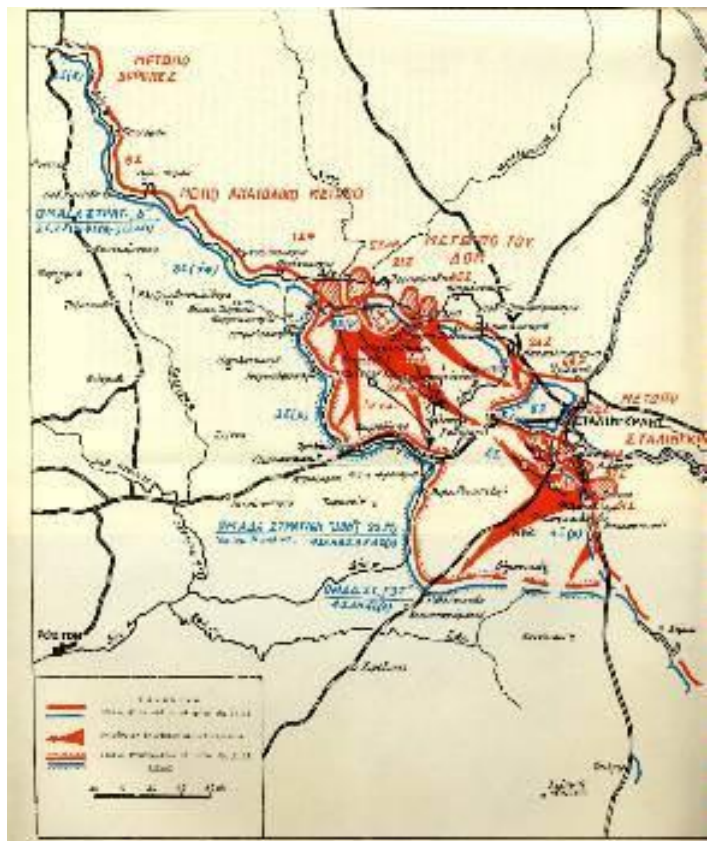
Στις 28 του Ιουνίου άρχισε η επίθεση για την πραγματοποίηση του βασικού σκοπού της ναζιστικής στρατιωτικής επιχείρησης, που ήταν περικύκλωση των σοβιετικών στρατευμάτων του νοτιοδυτικού τομέα. Όμως, παρά τις επιτυχίες, η σθεναρή άμυνα των σοβιετικών δυνάμεων απέτρεψε να συμβεί κάτι τέτοιο κι έτσι ο εχθρός έστρεψε όλες του τις προσπάθειες για να περικυκλώσει τα στρατεύματα του νότιου μετώπου με αποτέλεσμα από τις 17 του Ιουλίου του 1942 να αρχίσει η μάχη μπροστά στο Στάλινγκραντ.

Το Στάλινγκραντ και η σημασία του

Για την πρακτική βοήθεια και καθοδήγηση στην οργάνωση της άμυνας αλλά και για την κινητοποίηση όλων των δυνάμεων του λαού, στο Στάλινγκραντ στάλθηκαν –μεταξύ άλλων– ο γραμματέας της ΚΕ του Σοβιετικού Κομμουνιστικού Κόμματος και μέλος της Κρατικής Επιτροπής Άμυνας, Γ. Μ. Μαλένκοφ, ο στρατηγός Ζούκοφ και ο αντιστράτηγος Βασιλιέφσκι από το Επιτελείο, ενώ ο Ν. Σ. Χρουστσόφ διορίστηκε μέλος του Πολεμικού Συμβουλίου της πόλης με καθήκοντα Πολιτικού Επιτρόπου.

Οι αμυντικές επιχειρήσεις κράτησαν από τις 17 του Ιουλίου του 1942 έως τις 18 του Νοεμβρίου του ίδιου έτους. Τις επιχειρήσεις αυτές άλλοι Σοβιετικοί στρατιωτικοί τις διαιρούν σε τρία στάδια και άλλοι, όπως ο διοικητής του μετώπου του Στάλινγκραντ, στρατάρχης Α. Ι. Γιερεμένκο, σε πέντε⁷. Όπως και να 'χει το θέμα, από το Σεπτέμβριο του 1942 οι μάχες γίνονται πλέον μέσα στην πόλη, που πλέον αποκτά αποφασιστική σημασία και για τις δύο εμπόλεμες πλευρές. Γιατί όμως;

Χάρτης των επιχειρήσεων

Κρατώντας την περιοχή του Στάλινγκραντ τα σοβιετικά στρατεύματα μπορούσαν να χτυπήσουν οποιαδήποτε στιγμή τους Γερμανούς στον Καύκασο και η στρατιωτική διοίκηση των τελευταίων αντιλαμβανόταν ότι δε θα κατάφερνε ποτέ να κυριαρχήσει στην περιοχή του Καυκάσου μη έχοντας υπό τον έλεγχο της το Στάλινγκραντ.

Σ' ένα λόγο του στις 9/9/1942, προς το στρατιωτικό του επιτελείο, ο Χίτλερ περιέγραφε ως εξής τη γερμανική καλοκαιρινή επίθεση στο νότιο τομέα του ανατολικού μετώπου⁸: «*Βάλαμε σκοπό μας, πρώτο να καταλάβετε τις τελευταίες μεγάλες σιτοπαραγωγικές περιοχές του αντιπάλου, δεύτερο να καταλάβετε τις ανθρακοφόρες περιοχές, απ' όπου θα προμηθευόμαστε κοκ, τρίτο να προελάσετε προς τις πετρελαιοπηγές του και τέταρτο η επίθεση θα συνεχιστεί ως ότου κοπεί η τελευταία μεγάλη υδάτινη αρτηρία του Βόλγα*». Όντως έτσι είχαν τα πράγματα. Στην περιοχή μάλιστα του Βόρειου Καυκάσου και της Υπερκαυκασίας αναλογούσαν πάνω από τα 4/5 της πανευρωπαϊκής εξόρυξης πετρελαίου και πάνω από το μισό των μεταλλευμάτων μαγγανίου. Επιπλέον, αν κυριαρχούσαν στον Καύκασο οι Γερμανοί θα έρχονταν σε επαφή με τις τουρκικές δυνάμεις που ήταν έτοιμες να προσχωρήσουν στον άξονα, θα κατάφερναν να αποκόψουν την Υπερ-ιρανική σιδηροδρομική γραμμή απ' όπου η ΕΣΣΔ επικοινωνούσε οδικά με τους συμμάχους της Άγγλους και Αμερικανούς και ταυτόχρονα θα μπορούσαν να προελάσουν προς την Ινδία, το Ιράν και το Ιράκ, γεγονός που θα τους έδινε τη δυνατότητα να γείρουν αποφασιστικά την πλάστιγγα του πολέμου με το μέρος τους. Τέλος, την έκβαση της μάχης του Στάλινγκραντ περίμενε και η Ιαπωνία, έτοιμη, αν ηττούνταν οι Σοβιετικοί, να βάλει αμέσως στο χέρι τις περιοχές της σοβιετικής άπω ανατολής⁹.

Πρέπει ακόμη να σημειώσουμε ότι η ευρύτερη περιοχή του Στάλινγκραντ όπως και η ίδια η πόλη έπαιζαν σημαντικό ρόλο στο πολεμικό-οικονομικό δυναμικό της Σοβιετικής Ένωσης. Στις παραμονές του πολέμου το Στάλινγκραντ ήταν σημαντικό βιομηχανικό κέντρο της χώρας με 450.000 κατοίκους και 126 βιομηχανικές επιχειρήσεις. Το εργοστάσιο τρακτέρ του Στάλινγκραντ έφτιαχνε πάνω από τα μισά τρακτέρ της χώρας και το εργοστάσιο «Κράσνι Οκτιάμπρ» έβγαζε κάθε χρόνο γύρω στους 800 χιλιάδες τόνους χάλυβα και περίπου 600 χιλιάδες τόνους ελασμάτων¹⁰.

Η στάση της Μ. Βρετανίας και των ΗΠΑ: Το δεύτερο μέτωπο

Παρά τη σημασία που είχε η μάχη του Στάλινγκραντ για την έκβαση ολόκληρου του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, η ΕΣΣΔ έδωσε αυτή τη μάχη εντελώς μόνη και αβοήθητη, εγκαταλειμμένη, φτάνοντας πολλές φορές στο χείλος της καταστροφής, από την οποία σώθηκε χάρη στα τεράστια αποθέματα δύναμης του σοβιετικού λαού και στις απεριόριστες δυνάμεις που έκρυβε το σοσιαλιστικό καθεστώς.

Οι δυτικές δυνάμεις, οι ΗΠΑ και η Αγγλία, έβλεπαν στη μάχη του Στάλινγκραντ τη δυνατότητα να υπάρξει, το λιγότερο, μια αμοιβαία εξασθένιση της ΕΣΣΔ και της Γερμανίας που θα τους έδινε τη δυνατότητα να ξεμπερδεύουν με το σοσιαλισμό και να μοιράσουν τις παγκόσμιες αγορές αναμεταξύ τους, χωρίς να μπλέκεται στα πόδια τους ένας μεγάλος ανταγωνιστής όπως ήταν η Γερμανία. Έτσι, αρνήθηκαν να ανοίξουν ένα δεύτερο μέτωπο στην Ευρώπη κατά των δυνάμεων του γερμανικού φασισμού κι έδωσαν τη δυνατότητα στον Χίτλερ να συγκεντρώσει στο ανατολικό μέτωπο τεράστιο αριθμό δυνάμεων και πολεμικού υλικού. Μάλιστα, ο Τσόρτσιλ ταξίδεψε ο ίδιος στη Μόσχα, για να ξεκαθαρίσει στον Στάλιν ότι μέσα στο 1942 οι ΗΠΑ και η Βρετανία δεν επρόκειτο να προχωρήσουν στο άνοιγμα του δεύτερου μετώπου. Στα απομνημονεύματά του ο Βρετανός πρωθυπουργός ξεκαθαρίζει με άκρως αποκαλυπτικό τρόπο πως το σαμποτάζ στο άνοιγμα του δεύτερου μετώπου ήταν συνέχεια της ίδιας αντισοβιετικής πολιτικής που ο ίδιος εφάρμοσε στην προπολεμική περίοδο. Να τι γράφει αναφερόμενος στις σκέψεις που έκανε μέσα στο αεροπλάνο που τον πήγαυε στην ΕΣΣΔ¹¹: «*Σκεπτόμουν την αποστολή που με έφερνε στο θλιβερό αυτό μολοσεβίτικο κράτος. Άλλοτε, είχα προσπαθήσει με όλες τις δυνάμεις μου, να το στραγγαλίσω στη γέννησή του και ως την εμφάνιση του Χίτλερ το θεωρούσα θανάσιμο εχθρό της ελευθερίας και του πολιτισμού. Ποιο ήταν τώρα το καθήκον μου; Ο στρατηγός Ουέιβελ που είχε φιλολογική διάθεση τα ανακεφαλαίωσε όλα σε ένα ποίημα με πολλές στροφές, που τελείωνε με τις λέξεις: "Όχι δεύτερο μέτωπο το 1942"*».

Ο Βρετανός πρωθυπουργός έφτασε στη Μόσχα στις 12 Αυγούστου του 1942 και το ίδιο βράδυ, συνοδευόμενος από τον αντιπρόσωπο του Προέδρου των ΗΠΑ Α. Χάριμαν, συναντήθηκε με τον Στάλιν, τον οποίο και ενημέρωσε ότι οι προετοιμασίες για το δεύτερο μέτωπο θα μπορούσαν να ολοκληρωθούν τον επόμενο χρόνο. Η διαφωνία του Στάλιν σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο ήταν κατηγορηματική και η ατμόσφαιρα ψυχράνθηκε ακόμη περισσότερο, όταν ο Τσόρτσιλ επιχείρησε να επιχειρηματολογήσει για ενδεχόμενους κινδύνους μιας επιχείρησης στη δυτική Ευρώπη μέσα στο 1942. «*Ο Στάλιν – γράφει¹² - που είχε αρχίσει να ερεθίζεται, εδήλωσε ότι είχε διαφορετική αντίληψη του πολέμου. Δεν μπορεί κανείς να τον κερδίσει αν δε δεχτεί να διατρέξει κινδύνους. Γιατί φοβάστε τόσο πολύ τους Γερμανούς;.. Ο Στάλιν εδήλωσε, τέλος, ότι αφού δεν μπορούσαμε να πραγματοποιήσουμε την απόβαση στη Γαλλία το 1942, εκείνος δεν ήταν αρμόδιος να το απαιτήσει επιμόνως, αλλά έπρεπε να μου ειπή ότι δε συμφωνούσε με τα επιχειρήματά μου*».

Την επομένη της συνάντησης, ο Στάλιν έστειλε στον Τσόρτσιλ υπόμνημα, τα βασικά σημεία του οποίου έχουν ως εξής¹³: «*Κατόπιν ανταλλαγής απόψεων γενομένης εις την Μόσχαν την 12 Αυγούστου ε.ε. διεπίστωσα ότι ο Πρωθυπουργός της Μεγάλης Βρετανίας κ. Τσόρτσιλ θεωρεί αδύνατον την οργάνωσιν του δεύτερου μετώπου εις την Ευρώπην κατά το 1942. Ως γνωστόν, η οργάνωσις του δεύτερου μετώπου εις την Ευρώπην κατά το 1942 είχε αποφασισθεί κατά την διάρκειαν της επισκέψεως του Μολότωφ εις Λονδίνον και είχε περιληφθεί*

εις το κοινόν αγγλο-σοβιετικόν ανακοινωθέν, που εδημοσιεύθη την 12 Ιουνίου ε.ε... Είναι εντελώς ευνόητον ότι η Σοβιετική Διοίκσις εξεπόνησε σχέδια διά τας θερινάς και φθινοπωρινάς επιχειρήσεις της, υπολογίζουσα εις την δημιουργίαν δευτέρου μετώπου εις την Ευρώπην εντός του 1942. Είναι εύκολον να αντιληφθή κανείς ότι η άρνησις της κυβερνήσεως της Μεγάλης Βρετανίας να δημιουργήση το δεύτερον μέτωπον εις την Ευρώπην εντός του 1942 καταφέρει ηθικόν πλήγμα εναντίον ολοκλήρου της σοβιετικής κοινής γνώμης, που εβασίζετο εις την δημιουργίαν του δευτέρου μετώπου, δυσχεραίνει την θέσιν του Ερυθρού Στρατού εις το μέτωπον και προξενεί ζημίαν εις τα σχέδια της Σοβιετικής Διοικήσεως... Εγώ και οι συνάδελφοί μου νομίζομεν ότι το έτος 1942 παρέχει τους πλέον ευνοϊκούς όρους διά την δημιουργίαν δευτέρου μετώπου εις την Ευρώπην, δεδομένου ότι όλαι αι δυνάμεις των γερμανικών στρατευμάτων, και μάλιστα αι καλύτεραι, είναι απησχολημένοι εις το ανατολικόν μέτωπον, ενώ εις την Ευρώπην έχουν απομείνει ασήμαντοι δυνάμεις, και μάλιστα αι χειρότεροι. Είναι άγνωστον αν το έτος 1943 θα παρέχη τους ίδιους ευνοϊκούς όρους διά την δημιουργίαν δευτέρου μετώπου, όπως το 1942... Αλλά δυστυχώς εγώ δεν κατόρθωσα να πείσω επ' αυτού τον κύριον Πρωθυπουργόν της Μεγάλης Βρετανίας, ενώ ο κ. Χάρμαν, αντιπρόσωπος του Προέδρου των ΗΠΑ, κατά τις διαπραγματεύσεις εις Μόσχαν, υπεστήριξε απολύτως τον κύριον Πρωθυπουργόν».

Η αναφορά του Στάλιν ότι ο κύριος όγκος των γερμανικών δυνάμεων βρισκόταν στο Ανατολικό μέτωπο ήταν κάτι περισσότερο από πραγματική. Ο Στρατηγός του Κόκκινου Στρατού Ν. Ταλένσκι γράφει χαρακτηριστικά¹⁴: «Το Χίτλερικό στρατηγείο επωφελομένο της έλλειψης δευτέρου μετώπου στην Ευρώπη, ρίχνει, χωρίς να διατρέξει κανέναν κίνδυνο, σχεδόν όλες του τις στρατιωτικές εφεδρείες στο σοβιετο – γερμανικό μέτωπο. Από τις 254 γερμανικές μεραρχίες θα συγκέντρωνε εκεί τουλάχιστον 179, δηλαδή το 70% όλων των δυνάμεων. Εκτός τούτου, ο Χίτλερ υποχρεώνει τους δορυφόρους του να παρατάξουν 61 μεραρχίες». Άλλες σοβιετικές πηγές, οι οποίες στηρίζονται σε πιο αναλυτική επεξεργασία των ιστορικών στοιχείων αναφέρουν ότι το Νοέμβριο του 1942 «από τις 269 μεραρχίες των γερμανικών ενόπλων δυνάμεων, στο σοβιετο – γερμανικό μέτωπο βρίσκονταν 197,5 μεραρχίες. Εκτός από αυτές, δρούσαν εκεί 72,5 μεραρχίες των συμμαχών της Γερμανίας»¹⁵. Αυτό που εντέλει αποδεικνύεται είναι πως οι Γερμανοί – καθ' όλη τη διάρκεια της επιχείρησής τους στο Νοτιοδυτικό τομέα της ΕΣΣΔ, ενίσχυναν συνεχώς τις στρατιωτικές τους δυνάμεις, γεγονός που μπορεί να ερμηνευτεί μόνο την απουσία του δυτικού μετώπου.

Η υπονομευτική στάση των Δυτικών απέναντι στην ΕΣΣΔ είχε κι άλλες πλευρές. Οι Αμερικανοί προσπάθησαν να αξιοποιήσουν τη δύσκολη κατάσταση της Σοβιετικής Ένωσης για να βάλουν πόδι στα εδάφη της. Στις 17 Ιουνίου του 1942, ο Πρόεδρος Ρούσβελτ με μήνυμά του προς τον Στάλιν και επικαλούμενος το ενδεχόμενο ιαπωνικής επίθεσης στην ΕΣΣΔ, ζήτησε να παραχωρηθούν στην αεροπορία των ΗΠΑ χώροι προσγείωσης στη Σιβηρία. Μετά από 6 ημέρες, με νέο μήνυμά του ο Ρούσβελτ πρότεινε να εγκαινιαστεί αεροπορική γραμμή ανάμεσα στην Αλάσκα και τη Σιβηρία ενώ στη συνέχεια – με νεότερες προτάσεις του – ζήτησε να εγκατασταθούν στη σοβιετική άπω Ανατολή και τη Σιβηρία μεγάλες αμερικανικές αεροπορικές δυνάμεις, να πάει στην άπω Ανατολή αμερικανική στρατιωτική αποστολή υπό τον στρατηγό Μπράντλεϊ για να επιθεωρήσει τα σοβιετικά στρατεύματα και να αποσταλεί στη Μόσχα ο στρατηγός Μάρσαλ, με σκοπό να συζητηθεί το ζήτημα της Σιβηρίας. Φυσικά η ηγεσία της ΕΣΣΔ απέρριψε μια τέτοια εξέλιξη.¹⁶

Τέλος, από τα στοιχεία που έχουν δει το φως της δημοσιότητας αποκαλύπτεται πως οι Αγγλοαμερικανοί ήταν έτοιμοι να καταλάβουν τις πετρελαιοπηγές του Καυκάσου σε περίπτωση νίκης των Ναζί μη διστάζοντας ακόμη και να προχωρήσουν σε μια πλατιά αντισοβιετική συμμαχία με τους Γερμανούς, εφόσον δεν μπορούσαν να πράξουν αλλιώς. Το μόνο που τους ανησυχούσε για το πώς θα δράσουν ήταν το ενδεχόμενο νίκης της ΕΣΣΔ.¹⁷

Η νίκη και η σημασία της

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η μάχη του Στάλινγκραντ σε πολύ χοντρές γραμμές παρουσιάζει τις εξής φάσεις: Στις 28 Ιουνίου 1942 οι Γερμανοί πέρασαν στην επίθεση και ύστερα από σφοδρές μάχες ο σοβιετικός στρατός κατάφερε να τους σταματήσει στο Βορονέζ. Έτσι το κύριο βάρος του πολέμου μεταφέρθηκε νοτιότερα προς την κατεύθυνση του Στάλινγκραντ. Η μάχη για την πόλη άρχισε στις 17 Ιουλίου του 1942 στον ποταμό Τσιρ. Το αμυντικό στάδιο της Μάχης του Στάλινγκραντ κράτησε ως τις 18 Νοεμβρίου 1942, αλλά το Σεπτέμβριο η πόλη κινδύνευε να κυριευτεί από τον εχθρό, αφού αυτός κατάφερε να περάσει στο εσωτερικό της και να φτάσει ως το κέντρο της. Μάλιστα, το ραδιόφωνο του Βερολίνου έσπευσε να ανακοινώσει πως το Στάλινγκραντ έπεσε. Παρόμοιες ανακοινώσεις βγήκαν και στις κατεχόμενες χώρες, όπως και στην Ελλάδα όπου μεταξύ άλλων κυκλοφόρησε πλατιά προκήρυξη με τίτλο «ΕΠΕΣΕ ΤΟ ΣΤΑΛΙΝΓΚΡΑΝΤ». Ο Ρεμόν Καρτιέ σχολιάζει¹⁸: «Λέγοντας πως το Στάλινγκραντ έχει σχεδόν καταληφθεί, ο Φύρερ δεν παραβιάζει την αλήθεια. Οι Ρώσοι διατηρούν την αποβάθρα του Πορθμείου, αγκιστρώνονται μέσα στη “ρακέτα του τένις”, κρατούν ένα μέρος του εργοστασίου “Ερυθρός Οκτώβρης”, καθώς και τις ανατολικές εξόδους των εργοστασίων Μπαρικόρντ και Τζερζίνσκι. Όλο το υπόλοιπο τμήμα, τα εννέα δέκατα του Στάλινγκραντ, 50 χλμ. ερειπίων, βρίσκονται στα χέρια του εχθρού. Όλα τα κεντρικά κτίρια έχουν γκρεμιστεί. Όλα τα ξύλινα σπίτια έχουν καεί και το μόνο που μένει είναι χιλιάδες μαυρισμένες καμινάδες. Μην μπορώντας να διαβεί το Βόλγα ο πληθυσμός έχει καταφύγει στη Στέππα, χωρίς μέσα για τη συντήρησή

του, και χιλιάδες αθώοι πεθαίνουν από την πείνα». Χαρακτηριστική της κατάστασης είναι η περιγραφή που δίνει ο μεγαλύτερος πολεμικός ανταποκριτής του Β' Παγκοσμίου πολέμου, Βασίλι Γκρόσμαν, στις ανταποκρίσεις του που δημοσιεύονταν τότε στην εφημερίδα του Κόκκινου Στρατού «Κράσναγια Ζβέσβντα». Σε μία από αυτές γράφει¹⁹: «Εδώ στο Στάλινγκραντ, οι Γερμανοί ενίσχυσαν ακόμα περισσότερο τις επιθετικές τους δυνάμεις. Παγίωσαν τις θέσεις τους στον νότιο και τον κεντρικό τομέα της πολιτείας. Όλο το βάρος πυρός των αναριθμητών πυροβολαρχιών, των χιλιάδων κανονιών και αεροπλάνων έπεσε στο βόρειο τομέα της πόλης, στο εργοστάσιο που βρισκόταν στο κέντρο της βιομηχανικής περιοχής. Οι Γερμανοί υπολογίζανε πως άνθρωπος είναι αδύνατο να βαστάξει σε μια τέτοια υπερένταση, πως δεν υπάρχουν στον κόσμο τέτοιες καρδιές, τέτοια νεύρα που δε θα 'σπαγαν στην άγρια κόλαση της φωτιάς, του σιδήρου που σφύριζε ολόγυρα της σειόμενης γης και της τεταμένης ατμόσφαιρας. Ο γερμανικός μιλιταρισμός μάζεψε εδώ όλους τους θεούς και τους δαίμονές του».

Στις 12 Σεπτεμβρίου του 1942 –κι ενώ οι μάχες στο Στάλινγκραντ δίνονταν σώμα με σώμα, σε κάθε σπιθαμή γης της πόλης– οι στρατηγοί Ζούκοφ και Βασιλιέφσκι πέταξαν προς τη Μόσχα για να συναντήσουν τον Στάλιν. Στη συνάντηση εκείνη σχεδιάστηκε η επιχείρηση ΟΥΡΑΝΟΣ, στόχος της οποίας ήταν η προετοιμασία του Κόκκινου Στρατού ώστε να αντεπιτεθεί, να σπάσει τον κλοιό του αντιπάλου και να περικυκλώσει τις δυνάμεις του. Ταυτόχρονα, αποφασίστηκε να μελετηθεί περαιτέρω μια τέτοια επιχείρηση και να κρατηθεί απόλυτη μυστικότητα.

Στα τέλη Σεπτεμβρίου πραγματοποιήθηκε και νέα συνάντηση των στρατηγών με τον Στάλιν, εξετάστηκαν όλες οι λεπτομέρειες και από μέρους του σοβιετικού ηγέτη δόθηκε η τελική έγκριση της επιχείρησης²⁰.

Στις 19 Νοεμβρίου του 1942 ο σοβιετικός στρατός πέρασε στην αντεπίθεση και ως τις αρχές του Ιανουαρίου είχε καταφέρει να αντιστρέψει πλήρως την κατάσταση θέτοντας σε κλοιό τα εχθρικά στρατεύματα τα οποία και κάλεσε να παραδοθούν με τελεσίγραφο που απέστειλε στις 8 Ιανουαρίου 1943. Το σοβιετικό τελεσίγραφο αφού ανέλυε την απελπιστική κατάσταση των γερμανικών δυνάμεων, κατέληγε²¹: «*Ενόψει της απελπιστικής κατάστασης στην οποία βρίσκεστε, και προκειμένου ν' αποφύγετε μια άσκολη αιματοχυσία, σας προτείνουμε να δεχτείτε τους παρακάτω όρους συνθηκολόγησης: 1. Όλα τα περικυκλωμένα γερμανικά στρατεύματα, υπό τη διοίκησή σας και υπό τη διοίκηση του επιτελείου σας, θα τερματίσουν την αντίσταση. 2. Θα παραδώσετε στα εντεταλμένα από εμάς πρόσωπα όλα τα μέλη των ενόπλων δυνάμεών σας, όλο το πολεμικό υλικό και όλο τον στρατιωτικό εξοπλισμό σε καλή κατάσταση. 3. Εγγυόμαστε την ασφάλεια όλων των αξιωματικών και των ανδρών που θα πάψουν να αντιστέκονται και την επιστροφή τους στο τέλος του πολέμου στη Γερμανία ή σε οποιαδήποτε άλλη χώρα επιθυμούν να πάνε αυτοί οι αιχμάλωτοι πολέμου. 4. Όλοι οι άνδρες των μονάδων που παραδίδονται μπορούν να κρατήσουν τις στρατιωτικές στολές τους, τα διακριτικά του βαθμού τους, τα παράσημα, τα προσωπικά αντικείμενα και τιμαλφή και, στην περίπτωση των υψηλόβαθμων αξιωματικών, τα ξίφη τους. 5. Όλοι οι ανώτεροι και κατώτεροι αξιωματικοί και οι στρατιώτες που παραδίδονται θα λαμβάνουν αμέσως κανονική μερίδα συσσιτίου. 6. Όλοι οι τραυματίες, οι άρρωστοι και όσοι υποφέρουν από κρυοπαγήματα θα τύχουν ιατρικής περιθάλψεως.*

Η απάντησή σας θα πρέπει να δοθεί γραπτώς μέχρι τις 10:00, ώρα Μόσχας, 9 Ιανουαρίου 1943. Πρέπει να παραδοθεί από τον προσωπικό σας εκπρόσωπο, ο οποίος θα πρέπει να ταξιδέψει με αυτοκίνητο το οποίο θα φέρει λευκή σημαία, στο δρόμο που οδηγεί στη βοηθητική γραμμή Κόνι, στον (σιδηροδρομικό) σταθμό Κότλου-Μπαντζ. Τον εκπρόσωπό σας θα συναντήσει ένας πλήρως εξουσιοδοτημένος Ρώσος αξιωματικός στην Περιοχή Β, πεντακόσια μέτρα νοτιοανατολικά της βοηθητικής γραμμής 564 στις 10:00 στις 9 Ιανουαρίου 1943.

Αν αρνηθείτε την προσφορά μας να παραδώσετε τα όπλα σας, σας γνωστοποιούμε με την παρούσα ότι οι δυνάμεις του Κόκκινου Στρατού και της Κόκκινης Αεροπορίας θα υποχρεωθούν να προχωρήσουν στη συντριβή των περικυκλωμένων γερμανικών στρατευμάτων. Η ευθύνη γι' αυτό θα είναι δική σας.

Εκ μέρους του Στρατηγείου της Ανώτατης Διοίκησης του Κόκκινου Στρατού,

Υποστράτηγος Πυροβολαρχίας Βορόνοφ

Ο Αρχηγός Στρατιάς των Δυνάμεων του μετώπου του Ντον, Αντιστράτηγος Ροκοσόφσκι».

Με διαταγή του Χίτλερ, ο επικεφαλής των γερμανικών δυνάμεων στρατάρχης φον Πάουλους απέρριψε το σοβιετικό τελεσίγραφο. Λίγες ημέρες αργότερα όμως, στις 24 Ιανουαρίου του 1943, ο ίδιος ζήτησε από το Χίτλερ άδεια για να συνθηκολογήσει. Να πώς αιτιολογούσε αυτή του την πρόταση: «...Ο στρατός έχει μείνει χωρίς πυρομαχικά και τρόφιμα. Διατηρούμε επαφή μόνο με στοιχεία από έξι μεραρχίες. Ενδείξεις αποσύνθεσης στα νότια, βόρεια και δυτικά μέτωπα. Δεν είναι πια δυνατή μια αποτελεσματική διοίκηση. Μικρή αλλαγή στο ανατολικό μέτωπο: Δεκαοχτώ χιλιάδες τραυματίες χωρίς εφόδια σε επιδέσμους και φάρμακα. Οι 44, 76, 100, 305 και 384 Μεραρχίες Πεζικού εξοντώθηκαν. Το μέτωπο διασπάστηκε ύστερα από ισχυρές διεισδύσεις σε τρεις πλευρές. Οχυρά και καταφύγια διαθέσιμα μόνο μέσα στην ίδια την πόλη, περαιτέρω αντίσταση μάταιη. Κατάρρευση αναπόφευκτη. Ο στρατός ζητά άμεση άδεια για παράδοση για να σωθούν οι ζωές των υπόλοιπων ανδρών».

Η απάντηση του Χίτλερ ήταν και πάλι αρνητική: «Παράδοση ανεπίτρεπτη. Έκτη Στρατιά θα κρατήσει τις θέσεις της μέχρι ενός, μέχρι την τελευταία σφαίρα και με την ηρωική της αντίσταση θα προσφέρει μια αλησμόνητη συνεισφορά για την εγκαθίδρυση ενός αμυντικού μετώπου και για τη σωτηρία του Δυτικού κόσμου.

Αδόλφος Χίτλερ»²².

Έτσι, η απόρριψη κάθε ιδέας για συνθηκολόγηση από τη γερμανική διοίκηση σήμανε και την τελευταία φάση της μάχης του Στάλινγκραντ, που ολοκληρώθηκε στις 2 Φεβρουαρίου με την πλήρη νίκη των δυνάμεων του Κόκκινου Στρατού. Την ίδια ημέρα ο Ι. Β. Στάλιν απηύθυνε ημερήσια διαταγή προς τα στρατεύματα του Ντον όπου έλεγε²³:

«Στον αντιπρόσωπο του Αρχηγείου της Ανωτάτης διοίκησης του στρατού, στρατάρχη του πυροβολικού σ. Βορόνωφ.

Στο διοικητή των στρατευμάτων του μετώπου του Ντον, στρατηγό σ. Ροκοσόφσκι.

Συγχαίρω εσάς και τα στρατεύματα του μετώπου του Ντον, για το επιτυχημένο ξεκαθάρισμα των εχθρικών στρατευμάτων που είχαν κυκλωθεί κοντά στο Στάλινγκραντ. Εκφράζω τις ευχαριστίες μου σε όλους τους μαχητές, διοικητές και πολιτικούς καθοδηγητές του μετώπου του Ντον για τις εξαιρετικές αυτές πολεμικές επιχειρήσεις». Λίγες ημέρες αργότερα, στην 25η επέτειο της ίδρυσης του Κόκκινου Στρατού ο Στάλιν θα χαρακτηρίσει τη μάχη του Στάλινγκραντ ως «τη μεγαλύτερη στην ιστορία των πολέμων»²⁴.

Αντίθετη ακριβώς ήταν η εικόνα στη Γερμανία. Στις 3 Φεβρουαρίου του 1943 η Ανώτατη Διοίκηση Ενόπλων Δυνάμεων της χώρας εξέδωσε ένα ειδικό ανακοινωθέν στο οποίο αναφερόταν: «*Η μάχη του Στάλινγκραντ ετελείωσε. Πιστοί στον όρκον των να πολεμήσουν μέχρι τελευταίας πνοής, οι άνδρες της Έκτης Στρατιάς, υπό την υποδειγματική ηγεσίαν του στρατάρχου Πάουλους, κατεβλήθησαν υπό της υπεροχής του εχθρού και υπό των δυσμενών συνθηκών που αντιμετωπίζουν αι δυνάμεις μας*». Πριν την ανάγνωση της ανακοίνωσης, από το γερμανικό ραδιόφωνο ακούστηκε τυμπανοκρουσία σε χαμηλό τόνο και μετά την ανάγνωση παίχτηκε το δεύτερο μέρος της Πέμπτης Συμφωνίας του Μπετόβεν. Στη συνέχεια γνωστοποιήθηκε πως με εντολή του Χίτλερ είχε κηρυχθεί τετραήμερο εθνικό πένθος στο διάστημα του οποίου όλα τα θέατρα, οι κινηματογράφοι και τα κέντρα διασκέδασης της χώρας θα παρέμεναν κλειστά²⁵.

Ο Κόκκινος Στρατός σπάει τα δεσμά του φασισμού

*«Η νίκη των στρατευμάτων μας στο Στάλινγκραντ – γράφει ο στρατάρχης Ζούκωφ²⁶ - αποτέλεσε την αρχή της ριζικής καμπίης του πολέμου υπέρ της ΕΣΣΔ... Από τη στιγμή αυτή η Σοβιετική διοίκηση πήρε ολοκληρωτικά τη στρατιωτική πρωτοβουλία και την κράτησε ως το τέλος του Πολέμου». Ήταν μια νίκη που κερδήθηκε με σκληρές μάχες σώμα με σώμα «από κτίριο σε κτίριο, όπου το κάθε κτίριο της πόλης γινόταν ερείπια»²⁷. Την εικόνα ολοκληρώνουν τα λόγια ενός εκ των πρωταγωνιστών της νίκης, του στρατάρχη Α. Μ. Βασιλιέφσκι, ο οποίος έγραψε²⁸: «*Η ψυχή της άμυνας του Στάλινγκραντ ήταν το Κομμουνιστικό Κόμμα. Το κόμμα ήταν που κατηύθυνε όλες τις προσπάθειες του λαού και του στρατού στην υπεράσπιση της γραμμής του Βόλγα, ενέπνευσε τους μαχητές σε ηρωικά κατορθώματα*».*

Ήταν μια νίκη στην οποία υποχρεώθηκαν να υποκλιθούν όλοι και προπαντός οι Αγγλοαμερικανοί. «*Είναι μία καταπληκτική νίκη*» έγραψε ο Τσόρτσιλ στον Στάλιν. Ο Ρούσβελτ πιο διαχυτικός, δε δίστασε να χαρακτηρίσει το γεγονός ως «*ένα από τα λαμπρότερα κεφάλαια του πολέμου των λαών που ηνώθησαν εναντίον του Ναζισμού και των μιμητών του*»²⁹.

Όμως την πραγματικότητα – που ακολούθησε – περιγράφουν καλύτερα τα λόγια που έγραψε ένας από τους πολλούς Γερμανούς στρατιώτες του Στάλινγκραντ στις δύσκολες ημέρες του Ιανουαρίου του '43, σε κάποιο δικό του πρόσωπο: «... Τώρα λοιπόν ξέρεις ότι δε θα γυρίσω. Πες το με τρόπο στη μητέρα και στον πατέρα. Αυτό μου έχει προκαλέσει φοβερό σοκ και τις χειρότερες αμφιβολίες για το καθετί. Κάποτε ήμουν δυνατός και γεμάτος πίστη, τώρα είμαι μικρός κι επιφυλακτικός. Δε θα μάθω ποτέ για πολλά απ' όσα γίνονται εδώ αλλά ακόμα κι αυτά τα λίγα που ξέρω, δεν μπορώ να τ' αντέξω. Κανένας δεν μπορεί να μου πει ότι οι σύντροφοί μου πέθαναν με τις λέξεις “Γερμανία” ή “Χάιλ Χίτλερ!” στα χείλη. Δεν μπορούμε ν' αρνηθούμε το γεγονός ότι πεθαίνουν κάποιοι άνδρες, όμως η τελευταία κουβέντα που λέει κάποιος είναι για τη μητέρα του ή για το πρόσωπο που αγαπά περισσότερο, αλλιώς είναι απλώς μια κραυγή για βοήθεια. Έχω ήδη δει εκατοντάδες άνδρες να πέφτουν και να πεθαίνουν και πολλοί, όπως κι εγώ, ήταν στη Χιτλερική Νεολαία. Όμως όλοι όσοι μπορούσαν να φωνάξουν, φώναζαν βοήθεια ή το όνομα κάποιου που δεν μπορούσε στην πραγματικότητα να τους βοηθήσει.

Ο Φύρερ έχει υποσχεθεί να μας βγάλει από εδώ. Αυτό μας το έχουν διαβάσει και το πιστεύουμε όλοι ακράδαντα. Το πιστεύω ακόμα και σήμερα, επειδή απλώς πρέπει να πιστέψω σε κάτι. Αν αυτό δεν είναι αλήθεια, τι μου μένει για να πιστέψω; Αν αυτό που μας υποσχέθηκαν δεν είναι αληθινό, τότε η Γερμανία θα χαθεί, γιατί καμία άλλη υπόσχεση δεν μπορεί να τηρηθεί ύστερα απ' αυτό. Αχ, αυτές οι αμφιβολίες, αυτές οι τρομερές αμφιβολίες. Ας γινόταν να είχαν κιόλας διαλυθεί!».

Η πραγματικότητα έχει τους δικούς της αδυσώπητους νόμους. Και η πραγματικότητα της νίκης στο Στάλινγκραντ, πρώτα στους ηττημένους και ύστερα σ' ολόκληρο τον κόσμο έδειξε με αδιαμφισβήτητο τρόπο ότι οι βεβαιότητες του εχθρού είχαν καταρρεύσει όλες, ότι η ροή του πολέμου είχε αλλάξει ριζικά.

Ο νικηφόρος Κόκκινος Στρατός στο Βερολίνο

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ:

1. Χάιντς Γκουντέρμαν: «Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος – Αναμνήσεις ενός Στρατιώτου», εκδόσεις Α. Καραβία – Α. Δημητριάδη, σελ. 281.
2. David Irving: «Ο Πόλεμος του Χίτλερ», εκδόσεις Γκοβόστη, τόμος Β΄, σελ. 716-717.
3. Υπουργείον Αμύνης ΕΣΣΔ: «Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος – Οι σπουδαιότερες επιχειρήσεις του Μεγάλου Πατριωτικού Πολέμου 1941-1945», εκδόσεις ΚΑΔΜΟΣ, Αθήνα 1959, σελ. 106.
4. Ian Kershaw: «Χίτλερ 1936-1945 – Νέμεσις», εκδόσεις ΣΚΡΙΠΤΑ, σελ. 489.
5. Λεονίντ Γιερεμεγιεφ: «Η Σοβιετική Ένωση στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο 1941-1945», εκδόσεις Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος, σελ. 56-57.
6. Υπουργείον Αμύνης ΕΣΣΔ: «Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος 1939-1945», εκδόσεις ΚΥΨΕΛΗ, τόμος Β΄, σελ. 40.
7. Υπουργείον Αμύνης ΕΣΣΔ: «Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος – Οι σπουδαιότερες επιχειρήσεις του Μεγάλου Πατριωτικού Πολέμου 1941-1945», εκδόσεις ΚΑΔΜΟΣ, Αθήνα 1959, σελ. 108-110.
8. Υπουργείο Αμύνης ΕΣΣΔ: «Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος», εκδόσεις 20ός αιώνας, Αθήνα 1959, σελ. 238.
9. Λεονίντ Γιερεμεγιέφ, στο ίδιο, σελ. 60-61.
10. «Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος 1939-1945», εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, τόμος Α΄, σελ. 409-410.
11. Ονίν. Τσώρτσιλ: «2ος Παγκόσμιος Πόλεμος», εκδόσεις ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑ, τόμος Δ΄, σελ. 317.
12. Ονίν. Τσώρτσιλ: «2ος Παγκόσμιος Πόλεμος», εκδόσεις ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑ, τόμος Δ΄, σελ. 320-321.
13. «Ο Δεύτερος Παγκόσμιος πόλεμος – Η αλληλογραφία Στάλιν – Τσώρτσιλ – Ρούσβελτ – Τρούμαν», εκδόσεις Μέλισσα, τόμος Α΄, σελ. 72-73.
14. Ν. Ταλένσκι: «Μόσχα – Στάλινγκραντ: Δύο γερά χτυπήματα», Εκδόσεις Κορυδαλλού – Αθήνα 1945, σελ. 47.
15. Υπουργείον Αμύνης ΕΣΣΔ: «Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος 1939- 1945», εκδόσεις ΚΥΨΕΛΗ, τόμος Β΄, σελ. 41.
16. «Ο Δεύτερος Παγκόσμιος πόλεμος – Η αλληλογραφία Στάλιν – Τσώρτσιλ – Ρούσβελτ – Τρούμαν», εκδόσεις Μέλισσα, τόμος Β΄, σελ. 24-26 και 50-52.
17. Υπουργείο Αμύνης ΕΣΣΔ: «Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος», εκδόσεις 20ός αιώνας, Αθήνα 1959, σελ. 246-248.
18. Ρεμόν Καρτιέ: «Ιστορία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου», εκδόσεις Πάπυρος, τόμος Β΄, σελ. 75.
19. Β. Γκρόσμαν: «Έτσι πολεμήσαμε στο Στάλινγκραντ», Εκδόσεις ΡΗΓΑΣ, Αθήνα 1945, σελ. 4.
20. Γ. Κ. Ζούκοφ: «Αναμνήσεις και Στοχασμοί», εκδόσεις Σ.Ε., τόμος 2ος, σελ. 97-105 και Α. Μ. Βασιλέφσκι: «Απομνημονεύματα», εκδόσεις Σ.Ε., σελ. 286-288.
21. «Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος», επιμέλεια Jon E. Lewis, Εκδόσεις ΚΕΔΡΟΣ, σελ. 330-331.
22. «Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος», επιμέλεια Jon E. Lewis, Εκδόσεις ΚΕΔΡΟΣ, σελ. 340.
23. Ι. Β. Στάλιν: «Ο Μεγάλος Πόλεμος για την Πατρίδα», εκδόσεις «ΤΑ ΝΕΑ ΒΙΒΛΙΑ», Αθήνα 1946, σελ. 61.
24. Στο ίδιο, σελ. 63.
25. William Shirer: «Η Άνοδος και η Πτώσις του Γ΄ Ράιχ», εκδόσεις Αρσενίδη, τόμος Γ΄, σελ. 255.
26. Γ. Κ. Ζούκοφ: «Αναμνήσεις και Στοχασμοί», εκδόσεις Σ.Ε., τόμος 2ος, σελ. 151.
27. Denis Richards: «Ιστορία της σύγχρονης Ευρώπης 1789- 2000», εκδόσεις Δ. Παπαδήμα, σελ. 554.
28. Α. Μ. Βασιλέφσκι: «Απομνημονεύματα», εκδόσεις Σ.Ε., σελ. 349.
29. «Ο Δεύτερος Παγκόσμιος πόλεμος – Η αλληλογραφία Στάλιν – Τσώρτσιλ – Ρούσβελτ – Τρούμαν», εκδόσεις Μέλισσα, τόμος Α΄, σελ. 110 και τόμος Β΄, σελ. 55.